

ВСТУП

Шановні дев'ятикласники!

Вітаємо вас, наші добрі друзі, з початком нового етапу опанування основ однієї з найважливіших для громадянина України наук — правознавства.

Посібник “Світ права” є продовженням курсу “Практичне право”, який, сподіваємося, ви вивчали у 8-му класі. Засвоєння матеріалу попередніх розділів і досвід участі в інтерактивному навчанні будуть добрими помічниками на уроках у цьому навчальному році.

Посібник розрахований на вашу активну позицію у навчанні, тож ми впевнені, що жодні перешкоди не завадять вам успішно засвоїти правові знання, адже без них життява подорож може іноді бути не тільки неприємною, а й небезпечною.

Матеріал посібника найменше спрямований на заучування. Що можна “заучити”, якщо життя є таким складним, багатогранним і суперечливим? І навіщо заучувати, щоб забути назавтра? Звичайно, у курсі є головне, що потребує запам'ятовування (поняття, норми права), але найважливішою метою є осмислення, усвідомлення того, як, яким чином ці знання можуть бути застосовані вами у житті, й не лише у так званому “дорослому”, а сьогодні й завтра — на вулиці, вдома, у рідній школі. У цьому вам допоможуть численні практичні завдання, задачі, правові ситуації, які містяться у посібнику під рубриками “Справа про...” та “Виконаємо разом...”. Ми радимо опрацьовувати їх, співпрацюючи та навчаючи одне одного у парах, трійках, малих групах, загальному колі.

У тексті ви, напевно, зустрінете багато незнайомих складних слів. Не бійтеся, адже правознавство, подібно до будь-якої науки, має свою мову. Так само як сьогодні ви впевнено вимовляєте “синус”, “теорема”, “прикметник”, за деякий час ви будете користуватися словами “дієздатність”, “суб'єкт права”, “правовий статус” тощо, які стосуються основ правових знань.

На початку кожної теми наведені основні поняття, що їх слід повторити з курсу “Практичне право”, скориставшись відповідним посібником або юридичним словником, а також поняття, які ви будете вивчати на уроці. Зверніть на них увагу, запам'ятайте. У тексті теми такі поняття виділені курсивом і роз'яснені. А щоб вам було легше їх запам'ятати та зрозуміти, наприкінці кожної теми є коментар, у якому ви знайдете додаткові пояснення понять. Якщо вам щось незрозуміло у тексті, насамперед зверніться до коментарю.

Кожна тема розпочинається коротким планом (йому відповідають пункти параграфу) та формулюванням очікуваних результатів. Після кожного уроку перевіряйте, чи вдалося вам їх досягти.

У тексті ви знайдете схеми, таблиці, які допоможуть вам засвоїти матеріал. Зрозуміти, чи справді вам це вдалося, допоможуть завдання наприкінці теми під рубрикою “Запитайте себе”.

Якщо вам не вдалося виконати завдання, ще раз поверніться до тексту або коментарю, спробуйте запитати в однокласників, звернутися до вчителя. Посібник передбачає, що ви вмієте і любите не тільки відповідати, а й ставити запитання.

Домашні завдання також передбачають вашу творчість і зацікавленість. Ви знайдете їх під рубрикою “До наступного уроку”. Якщо ви не були присутні на уроці, прочитайте текст теми й виконайте всі завдання та вправи.

Вам знадобляться уміння і навички, які ви вже маєте і зможете вдосконалити: визначати та пояснювати поняття, класифікувати явища та поняття за певними ознаками; формулювати власну думку та аргументувати її; дискутувати; працювати в парах, малих групах; обговорювати проблему в загальному колі; формулювати та висловлювати своє ставлення до явищ суспільного життя, поведінки та вчинків окремих осіб. Не забувайте про основні технології, за якими ви працювали у 8-му класі. Їх опис ви можете знайти у посібнику “Практичне право”.

Бажаємо успіхів і творчого навчання!

Автори

Розділ І.

Основи теорії держави і права

Тема 1. ПРАВО — НАЙВИЩЕ ДОСЯГНЕННЯ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

- Як виникли держава і право в історії людства
- Як пов'язані держава та право

Після цього заняття ви зможете:

- пояснювати, як виникло право в історії людства та як воно пов'язано з державою;
- класифікувати й порівнювати різні види соціальних норм;
- формулювати своє ставлення до ролі права і держави в житті суспільства

Пригадайте і повторіть поняття, які ви вивчали у курсі “Практичне право”: **правила, соціальні норми, правові норми**

Основні поняття уроку: **право, правова норма**

І. Як виникли держава і право в історії людства

1.1. Виконаємо разом...

Пригадайте, що таке право, правова норма.

Які документи, що містять правові норми, ви вивчали в курсі історії?

У яких відомих вам творах української та зарубіжної літератури порушено правові питання?

1.2. Виконаємо разом...

Візьміть участь у невеличкому конкурсі.

Об'єднайте наведені нижче поняття і терміни у групи:

- правові
- морально-етичні
- релігійні

Поняття і терміни: *свобода слова, дієздатність, любов, злочин, совість, референдум, вдячність, краса, звичай, гріх, закон, молитва, договір, власність, зло, правопорядок, причастя, сором, справедливість, суд, довіра, каяття, статут.*

Презентуйте свої думки класу і визначте, хто виконав завдання найкраще.

Тривалий час люди жили без держави і права. Проте вже тоді існували певні колективи: “первісне стадо” або “орда”, члени яких спільно виробляли примітивну зброю, разом полювали і добували їжу, виготовляли одяг зі шкіри тварин.

Поступово місце первісного стада заступило досконаліше об’єднання людей — первісна родова община (рід), тобто колектив людей, що мав одного пращура і вів спільне господарство. Пізніше, внаслідок активного спілкування між окремими родами, такі общини об’єднувалися у фратрії (об’єднання кількох родів, що мали спільного родоначальника) й племена на засадах мовної, економічної, територіальної та шлюбної спільності.

Колективна власність на засоби виробництва, соціальна спорідненість членів роду (племені) визначали відповідні форми організації суспільної влади. У родовій общині управління здійснювали всі дорослі члени (чоловіки й жінки). Найважливіші справи вони вирішували спільно на зборах членів роду (племені). На таких зборах обирали старійшин й вождів. Ці обранці були першими серед рівних, їхня влада ґрунтувалася винятково на авторитеті, їх поважали всі члени роду, схилялися перед їхньою мудрістю, хоробрістю, кмітливістю, спритністю тощо. Повсякденне життя регулювалося звичаями й традиціями, яких люди дотримувалися добровільно, бо ці правила відповідали інтересам більшості.

Мірою занепаду родового ладу первісне суспільство розшаровувалося. Виникнення великих груп із протилежними інтересами зумовлювало соціальні конфлікти між родовою знаттю та рештою членів роду, а також із чужим населенням. Родова влада, що спиралася на звичай й традиції, вже не могла регулювати ці конфлікти, зрештою виникла держава як політична організація публічної влади, а разом з нею і право.

У юридичній літературі існують різні погляди щодо виникнення права. Залежно від цього розрізняють право загальносоціальне і право юридичне.

Право як загальносоціальне явище охоплює права людини, права нації, права народу, права об’єднань, права інших груп, права людства. Юридичне право як систему правил поведінки встановлює і санкціонує держава. Отже, юридичне право виникає разом із виникненням держави, тому закономірності виникнення держави і права ті самі. Право як юридичне явище — це задекларовані державою правила поведінки суб’єктів, спрямовані на втілення правди, справедливості, добра тощо.

1.3. Виконаємо разом...

Здійсніть невеличку уявну історичну подорож. Умови подорожі: 1) в одну добу не можна вирушати всім класом; 2) об’єднайтеся в команди й оберіть капітана; 3) отримайте від учителя завдання; 4) час для подорожі — 5 хвилин; 5) будьте готові презентувати результати подорожі класу.

Завдання команди 1

Ви у Стародавньому Вавилоні. Вавилоняни вклоняються багатьом богам. У світі богів існує чітка ієрархія. Найголовніший серед них — бог Шамаш — був “освятителем землі, небесним суддею”, який освячує темряву згори і знизу. Він судить усі справи людей по справедливості й встановлює порядок. У XVIII ст. до нашої ери, за царя Хаммурані, на чорному базальтовому стовпі викарбували головні правові норми. Люди вірили, що ці закони даровані Богом, як і сама державна влада.

Уявіть себе вавилонянами і поясніть, як розуміли “право” у Стародавньому Вавилоні. Сформулюйте своє ставлення до такого розуміння права. Поясніть, чому ваше ставлення відрізняється від тогочасного.

Завдання команди 2

Ви у Давньому Римі. Вам пощастило, бо ви маєте змогу почути блискучу промову найвідомішого оратора Риму Марка Тулія Ціцерона: “Є істинний закон, праведний розум, узгоджений із природою; він незмінний і вічний... Він закликає до виконання обов’язку... Ані волею сенату, ані волею народу ніхто не може бути звільнений від обов’язків, покладених на нього законом. Він незмінний і не може втратити своєї сили. Всі народи в усі часи підкоряться цьому вічному закону”.

Уявіть себе римлянами і поясніть сутність розуміння римлянами поняття “право”. Сформулюйте своє ставлення до такого розуміння права. Поясніть, чому ваше ставлення відрізняється від тогочасного.

Завдання команди 3

Ви у Стародавній Греції, в Афінах, на одному із засідань народних зборів. Ви дізналися, що постанова народних зборів має характер закону, якому повинні підкоритися всі. Філософи й оратори (Платон, Арістотель, Лісій) говорили, що в суспільстві існують принципи та норми, які відбивають розум, мудрість і справедливість природи. Вони діють незалежно від держави і не встановлюються нею. Від народження люди наділені правом на свободу і життя.

Уявіть себе давніми греками і поясніть, що таке право у розумінні греків. Сформулюйте своє ставлення до такого розуміння права. Поясніть, чому ваше ставлення відрізняється від тогочасного.

Завдання команди 4

Ви в Австрії початку ХХ ст. на лекції професора Віденського університету Ганса Кельзена. Пояснюючи студентам юридичні поняття, професор зазначає: “Держава встановлює правила. Їх треба безперечно виконувати, інакше ладу не буде. Ці правила викладені у нормативних актах. Ми живемо у світі норм, народжених державною владою. Однак норм багато, і вони нерівні між собою. Системі їх можна уявити у вигляді піраміди. Кожна вища норма сильніша порівняно з попередньою. Держава контролює всі норми і примушує виконувати їх”.

Як розуміли поняття “право” в Європі початку ХХ ст.? Сформулюйте своє ставлення до такого розуміння права. Поясніть, чому ваше ставлення відрізняється від тогочасного.

Завдання команди 5

Ви в Росії 1917 року. Країна у складній економічній і політичній кризі. Осінь. До влади прийшли більшовики. Їхній лідер Ленін закликає до зруйнування старих буржуазних порядків і встановлення нових правил — закріплення в законах пролетарської волі. Робітник-більшовик проголошує на мітингу: “Буржуазія була панівною і диктувала свою волю населенню країни. Тепер до влади прийшли робітники і селяни. Отже, всі мають підкоритися їхній волі. От вам і правила нового життя, котрі будуть охоронятися радянською владою. Ми не підемо на жодні поступки багатіям, жандармам і священикам. Наша воля — закон”.

Уявіть себе прихильниками більшовизму і поясніть, як розуміли право більшовики. Сформулюйте своє ставлення до такого розуміння права. Поясніть, чому ваше ставлення відрізняється від тогочасного.

Обговоріть у загальному колі:

- Які думки викликала у вас ця вправа?
- Коли і чому виникає право?
- Чому кожному етапу розвитку суспільства притаманне інше розуміння права?

- Що таке право в сучасному розумінні?
- Якою є роль права у житті сучасного суспільства?

2. Як пов'язані держава та право

Як уже зазначалося, держава виникла в надрах родоплемінного ладу, переходу від економіки привласнювання до економіки виробництва, поступового виокремлення верстви вождів та наближених до них осіб, зосередження в руках цих вождів владних функцій, економічних ресурсів і соціальних привілеїв. Держава виникла під впливом цілої низки чинників: суспільного поділу праці, виникнення приватної власності, завоювання одними племенами інших, зростання чисельності та густоти населення, розвитку людської природи (людина — істота колективна, стверджував Арістотель, а тому може існувати лише в межах певних форм спільноти).

Виникнення держави спонукали й інші чинники: географічне розташування, наявність чи відсутність природних кордонів, клімат, родючі ґрунти тощо. Таким чином, необхідність виникнення держави як особливої організації політичної влади з відокремленими установами і групами людей, які займаються лише управлінням, зумовлена передусім потребою забезпечення цілісної організації суспільства, його належного функціонування та розвитку.

Між правом і державою існує доволі складний зв'язок. За допомогою права держава намагається впроваджувати в життя свою волю, яка за авторитарних режимів мала класовий характер. А це означає, що початкові звичаї або традиції пристосовують до інтересів панівного класу, забезпечують їх відповідними санкціями, реалізацію яких підтримує апарат державного примусу, що слугує засобом підкорення населення волі економічної та політичної еліти. Таким чином виникає правовий звичай як найдавніша форма права.

Судові органи як органи держави в авторитарних державах обстоюють інтереси панівної верхівки, тому ігнорують деякі звичаї, що захищають інтереси всіх, або змінюють їхній зміст введенням нових правил. Судові функції часто виконували церковні служителі, верховні правителі, інші посадові особи державних органів.

Виникнення писемності сприяло тому, що держава (її органи), а також посадові особи за допомогою правотворчості закріплювали свою волю в законах, указах та інших нормативних актах. Перші державні закони закріплювали майнову нерівність, станові привілеї, безправ'я рабів та інших верств бідного населення. Прикладами таких законів є закони Хаммурапі, закони XII таблиць, закони Ману, Салічна, Руська, Польська правди тощо.

Інтереси різних соціальних груп діставали закріплення не лише в нормах, що регулювали поведінку людини, а й у нормах, що стосувалися порядку розгляду спірних питань. Так, при розгляді судових справ використовували ордалії (випробування вогнем, водою тощо), двобої, присяги, відкуп.

Юридичне право, формуючись разом зі створенням держави, обстоювало інтереси економічно-політичної верхівки суспільства.

Утім, право є цінним надбанням культури й цивілізації, оскільки відбиває процес формування минулих і сучасних суспільних відносин.

1.4. Виконаємо разом...

Поміркуйте, який зв'язок існує між державою та правом. Обговоріть у парах, а потім порівняйте свої думки в четвірках. Викладіть свою думку в загальному колі й разом заповніть схему "Зв'язок держави і права".

Д
Е
Р
Ж
А
В
А

П
Р
А
В
О

1.5. Виконаємо разом...

Автори класової теорії обстоювали думку, що зі зникненням класів перестане існувати й держава. Як ви вважаєте, чи можливе у майбутньому зникнення держави? Обговоріть, у чому полягає цінність держави і права для суспільства.

Запитайте себе

1) Подумайте, у чому полягає цінність права для конкретної людини, для вас особисто? Сформулюйте свою позицію, користуючись методом "Прес".

2) Прочитайте висловлювання українського правника ХХ ст. Льва Окиншевича та знайдіть підтвердження його словам у матеріалах теми: "Ми, в нашому житті і в нашому житті з суспільством, здебільшого так призвичаїлися до існування правил і норм, які регулюють нашу поведінку і наші взаємовідносини з іншими, що не думаємо про них і часто не помічаємо їх, виконуючи їх, чи підлягаючи їм та керуючись ними раз-у-раз цілком механічно".

До наступного уроку

1) Чи можете ви назвати найвищим досягненням людства право і державу, чому?

2) Чи погоджуєтеся ви з висловом давньоримських мислителів: "Право є мистецтво добра і справедливості"? Аргументуйте свою думку.

КОМЕНТАР

Право — система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, що встановлюються й охороняються державою з метою впорядкування суспільних відносин.

Публіка — суспільство або окремі індивіди, об'єднані спільними ознаками; **публічний** — суспільний, здійснюваний у присутності публіки, відкритий.

2. ШО ТАКЕ ДЕРЖАВА, ЯКІ ФУНКЦІЇ ВОНА ВИКОНУЄ

- Що таке держава, як вона виникла в історії людства
- Які функції виконує держава

Після цього заняття ви зможете:

- визначати поняття "держава", пояснювати її ознаки та функції;
- наводити приклади з життя сучасної України, що висвітлюють ці поняття;

- сформуувати власне ставлення до функцій держави в сучасному суспільстві

Основні поняття: держава, ознаки і функції держави

1. Що таке держава, як вона виникла в історії людства

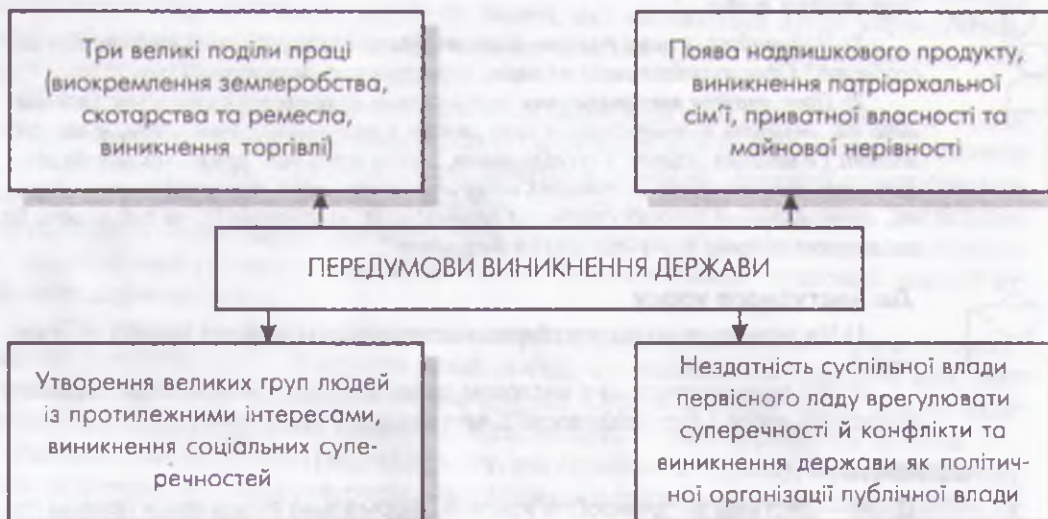

2.1. Виконаємо разом...

Працюючи в парах, пригадайте, коли і де виникли перші держави? Наведіть 3-4 приклади. Чому виникали держави? Запишіть передумови утворення держав, відомі вам з історії.

Об'єднайтесь у четвірки та порівняйте свої міркування з думками сусідів.

У загальному колі розгляньте і прокоментуйте наведену схему, підкріплюючи коментар відомими вам історичними прикладами.

Поняття “держава” у сучасному значенні з’явилося на початку XVII ст. У науковий обіг це поняття ввів Макіавеллі, який для визначення держави вживав термін “stato” (від лат. — положення). Раніше всі державні утворення позначали різними термінами: “місто”, “держава”, “республіка”, “міська громада”, “князівське панування”, “земля”, “поліс”, “одноосібне правління”, “тиранія”, “олігархія” тощо.

Сформуувати визначення держави, яке б відбивало всі грані цього складного суспільного явища, непросто. Давньогрецький філософ Арістотель вважав державу уособленням розуму, справедливості, краси і загального блага. На його думку, вона є відображенням природної сутності людини як “політичної тварини”, яка прагне до “спільного співжиття”. “Людина, котра набула завершеності в державі, — зауважував Арістотель, — є найдосконалішим зі створінь, і навпаки, людина, яка живе поза законом і правом, посідає найжалюгідніше місце у світі”. Цицерон розглядав державу як союз людей, об’єднаних на засадах користі та справедливості.

Англійський мислитель Т.Гоббс порівнював державу з Левіафаном — чудовиськом, описаним у Біблії: “У пащі його вирує полум’я, вискакують вусебіч іскри. З ніздрів

його валить дим, наче з горщика чи казана з окропом. Подих його розжарює вугілля... На шії його живе сила, і перед ним біжить жах”.

Пізніше прихильники класової теорії розвитку суспільства, зокрема В.Ленін, виходили з того, що держава — це диктатура панівного класу, машина для забезпечення панування одного класу над іншим.

Отже, що таке держава?

2.2. Виконаємо разом...

Скориставшись технологією “уявний мікрофон”, висловіть ваші асоціації зі словом “держава”, запишіть їх на дошці. Працюючи у парах або трійках, спробуйте сформулювати визначення цього поняття. Порівняйте його з наведеними в тексті посібника й коментарі до теми. Чи подібні ці визначення?

Держава — це універсальна політична форма організації суспільства, що характеризується політичним і публічним характером суверенної влади, реалізацією своїх повноважень на певній території через діяльність спеціально створених органів та організацій, наданням своїм рішенням обов’язкової правової форми, встановленням податків з метою ефективного функціонування механізму влади й реалізації загальносоціальних повноважень.

Державі завжди притаманна особлива *публічна влада*, що поширюється на все населення, на всіх без винятку людей, котрі мешкають на її території, а також на тих громадян і підданих держави, які перебувають за кордоном. Публічна влада впорядковує відносини в масштабах суспільства загалом, вона завжди виступає як представник всього суспільства стосовно кожного його члена.

Публічна влада здійснюється за допомогою *механізму та апарату держави*. Механізм охоплює законодавчі, виконавчі, судові органи, органи контролю та нагляду, державні підприємства й установи. Оскільки громадяни не можуть здійснювати державну владу одночасно і в однаковому обсязі, це робить спеціальна група людей, наділених державно-владними повноваженнями. Важливою частиною цього механізму, навіть у найдемократичнішій державі, є органи безпеки, органи правопорядку, збройні формування тощо.

Держава *встановлює загальнообов’язкові для всього населення правила поведінки й закріплює їх у нормах права*.

Для здійснення соціальних завдань з розвитку освіти, охорони здоров’я, культури тощо, утримання державних служб і чималої кількості чиновників державі потрібна стабільна матеріальна база. Її формують регулярні обов’язкові платежі — податки, збори, мито тощо, які встановлює державна влада з метою поповнення бюджету. Без чіткої *системи оподаткування* не існує жодної держави.

Важливою ознакою держави є *суверенітет*. У сучасному сенсі суверенітет держави — це верховенство влади (пріоритет над рештою видів влади), повнота влади (поширення на всі сфери державного життя й на все населення), незалежність державної влади під час розв’язання внутрішніх і зовнішніх проблем.

Державний суверенітет має дві сторони:

- внутрішню — виключне право на законодавство, управління та юрисдикцію всередині країни в межах усїєї території держави;
- зовнішню — рівноправність у зовнішніх справах, неприпустимість втручання у внутрішньодержавні справи ззовні, крім випадків, передбачених міжнародним правом.